

ZUXRA ACHILOVA,

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi¹

“MALLA SAVDOGAR” DOSTONI VARIANTLARIDA SHOMONLIK TASVIRLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq dostonchiligi namunasiga mansub “Malla savdogar” dostonida shomonlik e'tiqodlariga oid arxaik tasavvurlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda dostonning turli baxshilar tomonidan kuylangan variantlari asosida mifologik tafakkur, shomoniy marosim unsurlari hamda ularning islomiy e'tiqod bilan qorishib ketgan shakllari ochib beriladi. Xususan, makon va zamon ramzlari, ruhlar bilan aloqa motivi, jonlantirilgan buyumlar, qarg'ish va afsun unsurlarining badiiy-falsafiy mazmuni yoritiladi. Tadqiqot natijasida “Malla savdogar” dostonida shomonlik an'analari mustaqil e'tiqod sifatida emas, balki islomiy dunyoqarash bilan sintezlangan holda epik syujetni boyituvchi poetik qatlam sifatida namoyon bo'lishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Malla savdogar; Avazxon, Nuralixon, G'irko'k, qalpoq, chol, usta Diyor, yog'och haykal, shomonlik, mifologik tafakkur, baxshi, epik makon, ruhlar olami, qarg'ish, afsun, islomiy e'tiqod, folklor.

SHAMANISTIC REPRESENTATIONS IN THE VARIANTS OF THE EPIC “MALLA SAVDOGAR”

Abstract. This article analyzes archaic notions related to shamanistic beliefs in the epic “Malla Savdogar”, a representative example of Uzbek folk epic tradition. Based on different variants of the epic performed by various bakhshis (epic singers), the study reveals elements of mythological thinking, shamanistic ritual practices, and their syncretic forms interwoven with Islamic belief. In particular, the paper examines the artistic and philosophical significance of spatial and temporal symbols, motifs of communication with spirits, animated objects, as well as elements of curses and incantations. The study concludes that in the epic “Malla Savdogar”, shamanistic traditions do not function as an independent belief system, but rather appear as a poetic layer that enriches the epic narrative through their synthesis with an Islamic worldview.

Keywords: Malla Savdogar; Avazkhan, Nuralikhan, Girko'k, cap, old man, Master Diyor, wooden statue, shamanism, mythological thinking, bakhshi, epic space, spirit world, curse, incantation, Islamic belief, folklore.

Kirish. Tadqiqotchi D.A.Brusilovskiyning “Sibir va Markaziy Osiyo turkiy xalqlarining shamanizmi” (“Шаманизм тюркоязычных народов Сибири и Центральной Азии”) maqolasida: Shamanizm – arxaik jamiyatning diniy hayotiga xos bo'lgan noyob va universal hodisadir. U o'zining eng sodda shakllarida insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, ya'ni tosh asridayoq vujudga kelgan va bugungi kungacha dunyoning ko'plab xalqlari orasida saqlanib qolgan.

Shamanizmni ilmiy o'rganish ikki asrlik tarixga ega bo'lishiga qaramay, mazkur hodisaga nisbatan yagona, to'liq shakllangan yondashuv hanuz mavjud emas. “Shamanizm” atamasining barcha qirralarini qamrab oladigan yagona ta'rif ham ishlab chiqilmagan. Etnografiya va antro-

¹ ORCID: 0009-0004-3307-111X. e-mail: achilovaf@gmail.com

pologiyada shamanizmni diniy tizim sifatida talqin qilish an'anasi mavjud. Biroq zamonaviy tadqiqotlarda shamanizm ko'proq diniy tizim emas, balki ekstazga asoslangan, uch qavatli olamga, ruhlar mavjudligiga ishonchni o'z ichiga olgan, g'ayritabiiy mavjudotlar bilan muloqot qilishga qaratilgan maxsus shamanlik amaliyoti sifatida qaralmoqda.

Mashhur ruminiyalik olim M. Eliade shamanizmni "ekstazning eng qadimiy texnikalaridan biri bo'lib, ayni paytda mistika, magiya va keng ma'nodagi dinning birlashuvi" deb ta'riflaydi. Zamonaviy dinshunos olim V.I. Garaja esa shamanizmni psixologik amaliyotlar ustun bo'lgan din sifatida ko'rish mumkinligini ta'kidlaydi. Turli konsepsiya va ta'riflarni tahlil qilish asosida shuni aytish mumkinki, shamanizm mohiyatini eng to'liq ifodalovchi ta'rif quyidagicha: shamanizm – insonni tabiatning ajralmas qismi sifatida talqin etuvchi, dunyoni bevosita idrok etishga, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglashga qaratilgan hamda keng qamrovli marosimiy-amaliyot tizimini o'z ichiga olgan dunyoni bilish va ko'rishning o'ziga xos shaklidir [1].

F.F.Jelobtsov "Shamanizm terminologiyasiga doir" ("К истории терминологии шаманизма") maqolasidan shomonlik tarixiy ildizi bilan bog'liq iqtiboslarga tayanamiz:

"...shamanizm dinning eng qadimgi shakli bo'lib, u tosh asrida urug'-qabila jamiyati sharoitida vujudga kelgan. U deyarli butun dunyo xalqlari orasida tarqalgan. G'ayritabiiy dunyo bilan o'zaro munosabatlar haqidagi diniy tasavvurlar majmuasi sifatida shamanizm sehr-jodu, animizm, fetishizm va totemizm bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Uning ayrim unsurlari turli shakllarda zamonaviy dinlarda ham saqlanib qolgan.

...shamanizm "ibtidoiy jamiyat davrida vujudga kelgan, ko'pchilik xalqlarga xos bo'lgan dinning dastlabki shakli" sifatida ta'riflanadi. Yirik jahon dinlari shamanizm unsurlarini o'zlashtirish orqali Osiyoning yopiq jamiyatlariga muvaffaqiyatli kirib borgan. Shamanizm hech qachon rasmiy din maqomiga ega bo'lmagan. Unda Injil yoki Qur'on singari muqaddas kitoblar, shuningdek, qat'iy doktrina mavjud emas. Aynan shu jihatlardan shamanizmning bag'rikengligi va deyarli har qanday din bilan sintezlanishiga imkon yaratgan.

Shamanizm tarkibida sof diniy xarakterga ega bo'lgan ko'plab kultlar mavjud. Shu sababli ko'plab kontekstlarda "shamanizm" tushunchasi aynan din ma'nosida ishlatiladi. Shubhasizki, shamanizm mustaqil din bo'lmasa ham, dinning ajralmas qismi hisoblanadi. Ming yillar davomida shamanizm deyarli o'zgarmagan holda saqlanib kelgan.

Shamanistik mafkura va marosimning shakllanishi masalasi tadqiqotchilar orasida turlicha talqin qilinadi. Ayrim olimlarning fikricha, shamanizm totemistik e'tiqodlardan evolyutsiyalashib, neolit davridan bronza asriga o'tish jarayonida shakllangan [9]. Biroq bugungi kunda ilmiy doiralarda shamanizm ovchilik va termachilik davrida paydo bo'lib, aynan shu davrda rivojlangan degan nazariya ustunlik qiladi.

"Shaman" atamasi barcha Yevropa tillariga rus tili orqali kirib kelgan. Rus tiliga esa bu so'z XVII asrning birinchi yarmida Uda daryosi bo'yida yashagan evenklar tilidan o'zlashgan bo'lib, evenk tilida u "donishmand inson", "bilimga ega bo'lgan kishi" ma'nolarini anglatgan.

Qizig'i shundaki, mashhur rus shamanizm tadqiqotchisi A. A. Burykin fikricha, bugungi kunda umumiy etnografik atama sifatida qo'llanilayotgan "shaman" so'zining jiddiy raqobatchilari bo'lgan. Masalan, XVIII asr o'rtalarida yakut tilidagi "oyuun" atamasi rus tiliga va hatto nemis olimlarining ilmiy asarlariga ham kirib kelgan. Biroq ushbu atama keyinchalik ilmiy terminologiyada mustahkam o'rnamadi. Buning sabablaridan biri uning etimologiyasining noaniqligidir: ayrim tadqiqotchilar uni tungus-manjur tillari bilan, boshqalari esa ugor-samodiy tillari bilan bog'laydilar. "Shamanizm" atamasi aynan "shaman" so'zidan kelib chiqqan"[2].

"Markaziy Osiyo va Ozarbayjon dinlari: an'anaviy e'tiqodlar va shamanizm." (Религии Центральной Азии и Азербайджана традиционные верование и шаманизм") kitobida kiritilgan tadqiqotchi A.A.Ashirov maqolasida ham shomonlik tadqiqotiga oid muhim ma'lumotlar

yoritilgan: Shamanlar ruhlarning xizmatkori va topshiriqlarini bajaruvchisi sifatida qabul qilingan bo'lib, odamlar ularning ruhlar bilan aloqa o'rnatish qobiliyatiga ega ekaniga ishonganlar. Shamanlar kasallarni davolash, ofatlardan himoya qilish, yo'qolgan odamlar va hayvonlarni topish, o'g'irlangan yoki yo'qolgan buyumlarni aniqlash, kelajak va tabiat hodisalarini bashorat qilish, makon va zamondan qat'i nazar voqealardan xabardor bo'lish, marhumlarning ruhini oxiratga kuzatish, hatto yovuz ruhlar bilan jang qilish qobiliyatiga ega deb hisoblangan.

Mashhur tadqiqotchi S.A.Tokaryov shamanizmni ibtidoiy diniy shakllar qatoriga kiritadi. Bizningcha, shamanizm "birlamchi diniy shakl" deb atalishiga sabab – uning tarkibiga insoniyat tarixining dastlabki davrlarida shakllangan diniy marosimlar kirganidadir. Bu yerda "birlamchi" tushunchasi "oddiy" degani emas, chunki shamanizm murakkab va ko'p qirrali marosim tizimidir. Shamanlik marosimlari o'z davri uchun ilg'or tajribalarni ham o'zida mujassam etgan [3].

Shamanizm – insonning tabiat oldidagi ojizligi va dastlabki kosmologik tasavvurlar natijasida shakllangan hodisadir. Vaqt o'tishi bilan bu qarashlarni tizimlashtiruvchi va himoya qiluvchi shaxslar – shamanlar paydo bo'lgan. Shamanizm turli shakllarda va turli nomlar ostida Shimoliy va Sharqiy Osiyo, Sharqiy Afrika, Avstraliya va boshqa hududlarda mavjud bo'lgan.

Shamanlar odamlarni ko'zga ko'rinmas olamlar o'rtasidagi aloqaning mavjudligiga ishon-tirgan, tabiat hodisalariga ta'sir o'tkazish, ruhlar yordamida kasalliklarni davolash, ov va chor-vachilikda omad ta'minlash, ob-havoni o'zgartirish mumkin deb hisoblangan. Ko'plab xalqlarda shamanlarning eng asosiy vazifalaridan biri ovdagi muvaffaqiyatni ta'minlash bo'lgan [3].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. O'rta asrlarda turli xalqlarning (so'g'diylar, xorazmiylar, rimliklar va forslar) qadimiy diniy e'tiqodlari va marosimlarini batafsil tasvirlagan mashhur asar-lardan biri sifatida al-Beruniyning "O'tmish ajdodlar yodnomalari" asarini e'tirof etish mumkin (Beruniy, 1968. B. 231). Markaziy Osiyo aholisi diniy e'tiqodlari, odatlari va marosimlari tarixi bo'yicha ma'lumotlarni boshqa o'rta asr mualliflarining asarlaridan ham topish mumkin, xususan, Mahmud Qashqari (1963), Abu Bakr Muhammad Narshaxiy (Narshaxiy, 1966: 26-27) [3].

Shomonlik masalasi etnografiya, dinshunoslik va folklorshunoslikda keng tadqiq etilgan. Shomonlik belgilarini o'rganishda maqolaga mavzusiga xos jihatlarini taraixiy, madaniy, badiyat jihatidan qiyoslab o'rgash ikki asosiy yo'nalishda amalga oshirilgan: 1.Etnografik yo'nalishda; 2.Filologik yo'nalishda.

Etnografik yo'nalishda: O'zbek shomonlari bilan bog'liq qarashlarni o'rganish ishlari XI as-rning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy tomonidan dastlab kun tartibiga qo'yilgandi. Olimning quyosh va oy to'lishi paytida jinlar hamda shaytonlar xuruj qilishi, ruhlar va inson bo-lasi orasidagi jinsiy yaqinlikning sodir bo'lishi borasidagi qarashlari ruhlarning, jinlarning qanday mavjudot ekanligi, ularning faoliyati va mohiyatiga bo'lga qiziqishlariga asos bo'ldi.

O'zbek folklorshunosligida shomonlik marosim folklorini to'plash va o'rganish borasida muayyan ishlar bajarilgan. Jumladan, XI asrning mashhur tilshunosi Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida "shomon" ma'nosidagi "kam" so'zi ishtirokidagi "qam apwadi", ya'ni "shomon avrash vositasida davoladi" birikmasi keltirilgan.

Albatta, XX-XXI-asrda shomonlik tarixi, etnografiyasi, folklori bilan bog'liq shomon tarixi ildizini o'rganish bo'yicha turkiyalik Abdulqodir Inon, tataristonlik R.N.Bezertinov, rossiyalik A.V.Anoxin, S.I.Nikolayev-Somogotto kabilarning ilmiy tadqiqotlar e'tiborga molik. Jumladan, Abduqodir Inonning "Shomonizm: tarix va bugun" (1954,1972,1986 -yillar).

Taniqli o'zbek folklorshunosi Shomirza Turdimovning "Go'ro'g'li" dostonlarining genezis va tajridiy bosqichlari" mavzusidagi doktorlik dissertasiyasida ham ma'lum bobida shomon homiy-lari haqida ilmiy qarashlarini keng yoritilgan (2020 y.).

Koreyalik olim Ing Yong O "Alpomish" va "Jumong" dostonlarining qiyosiy tipologiyasi" dissertasiyasini ma'lum bobida shomonlikka folklori va genezi haqida mulohaza yuritgan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, shamanizmning eng rivojlangan shakllari ko'chmanchilar, ovchilar, termachilar va baliqchilar orasida kuzatiladi. Bu holat uning juda qadimiy kelib chiqishga ega ekanligini tasdiqlaydi, chunki nisbatan "sivilizatsiyalashgan" jamiyatlarda mazkur hodisa diniy yoki boshqa madaniy institutlar tomonidan siqib chiqarilgan [Jukovskaya, 1977; Basilov, 1992]. Arxeologik dalillar, jumladan "Uch aka-uka" g'oridagi mashhur "sehrgar" tasviri hamda paleolit davriga oid boshqa analoglar shamanizmning aniq atributlari yuqori paleolit davrida shakllanganini ko'rsatadi.

Shamanizm Markaziy Osiyoda keng tarqalgan bo'lib, turkiy xalqlar tarixida muhim o'rin egallagan [Roux, 1958; Inan, 1972; Agajanov, 1971; Shaniyozov, 1974]. Tarixiy manbalarga ko'ra, shamanizm animistik qarashlarning muayyan rivojlanish bosqichida shakllangan. Turkiy xalqlarning ajdodlari ruhlar – parixonlar, ataxonlar, momo, shuningdek devlar va jinlarning mavjudligiga va ularning yordamiga qat'iy ishonishgan. Ular bu ruhlar bilan shamanlar orqali o'ziga xos ittifoq tuzganlar [3].

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metod – doston matnidagi shomonlikka oid epizodlarni aniqlash va izohlashda, qiyosiy metod – Baxshi Shoberdi Boltayev va Abdulla Poyonov variantlarini solishtirishda, mifologik tahlil – arxaik obrazlar va ramzlarning ma'nosini ochishda, tarixiy-folkloriy yondashuv – shomonlik unsurlarining kelib chiqishi va transformatsiyasini aniqlashda shu kabi metodlardan foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Malla savdogar dostonining turli variantlarida uchraydigan shomonlik epizodlari qadimgi mifologik tasavvurlar va diniy-marosimiy qarashlarning badiiy aksini ifodalaydi. Ushbu epizodlar orqali xalq ongida shakllangan kosmologik qarashlar, ruhlar bilan aloqa, bashorat va marosim amaliyotlari tasvirlanadi. Shomonlik unsurlarining variantlar kesimida tahlili dostonning arxaik qatlamlarini aniqlash, syujet va obrazlar evolyutsiyasini yoritish hamda og'zaki an'ananing madaniy-tarixiy ildizlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Baxshi Chorshanbi Rahmatullayev varianti:

Alqisa, Oq to'qay degan joyda qaroqchilar haydab borayotganda Nuralini bo'tako'z tilla qalpog'i tushib, to'qayning bir chetida qolgan edi. Avazxon qulfi yashil bo'lib quyos nurida tovlanib turgan qalpoq ustidan borib, jonivor G'irko'k Avazdan oldin qalpoqni tanib, isqab, tishlashga ham ko'zi qiyamay labi bilan qisib yerdan ko'tardi. Avazxon endi qalpoqni tanib, otning og'zidan olib, isqab, bag'riga bosib, yanada dardi-alami ziyoda bo'lib, xo'rsinib, qayta-qayta isqab, bor bo'vini bo'shab, yuragi jo'shab, suyagi shovshab, "oh, bolam" deb qon qaqashab, "Seni kiygan bosh qani?" – deb qalpoqdan so'rab yo'lga kirib borayotgan ekan:

...
*Kelayapman ayriliqning dashidan
Tiriklay ayrilib uchta kishidan,
Kimlar haydab o'tdi to'qay do'shidan,
Xabar bering zolimlarning ishidan,
Tiling bo'lsa, xabar bergin, besoyib,
Qanday tushib qolding bolam boshidan,
Qayga ketdi yolg'iz bolam boshidan,
Qayga ketdi yolg'iz ul yurak etim?*

...
*Toparmanmi bir kuni son-omon,
Ketarmikan boshimdan qora tuman,
Yolg'izima bo'lganday oxirzamon,
Yomon zulm qilgan unga begumon,
Gapir, qalpoq ular ketdi qay tomon?*
.....

Alqissa, shu soʻzlarni aytib Avazxon bir kimsasiz biyobon, adiq-qirlarga yetdi, kun botdi, no-mozshom boʻlib, hamma tomon qorongʻilashib ketdi.

Bir tomonda baland qirding chap betida chiroq koʻrinadi. Avazxon bu joyda kim bor ekan deb ul tomonga bordi. Qarasa, jonzot yoʻq, bir jona gʻoring ikki betida lovillab turibdi. Bu chiroqlar haligi uch yuz oltmish choʻponning otilib qoni oqqan joy edi. Avaz bildi, bu yerda odamlar bir sabab bilan shahid boʻlgan, “Biron toʻqinishdami, jangdami oʻlgan, mening yorim, ikki bolam ham shular ichida qoldimikan, kuni bitib, shul joylarga kelib oʻldimikan? Bu chirqoding qaysi biri mening bolam bilan Uzunkoʻz yorimdiki ekan?” – deb bagʻri zirqirab, koʻzdan Yoshi tirqirab, norday gurkirab, “Ey yotgan ahli qurbonlar, ichingda Nurali bormi?” – deb soʻrab shahidlarga qarab bir soʻz deb turgan ekan:

...

*Bul joylarga qaydan oshib keldinglar,
Qaysi elga safar, yurish qildinglar,
Yo choʻponi, savdogar, kim boʻlinglar,
Yo ltoʻsarga qanday tushib qildinglar,
Mol oʻldirib juvarmak boʻb oʻldinglar,
Tiling boʻlsa, ayting, Nurali bormi?*

*Qaroqchilar yurganmikan qonsirab,
Ov quzgʻunday bu choʻllarda ovsirab,
Qarorim yoʻq, soʻrayapman hansirab,
Qoʻlga tushib, nobud boʻbsan ongsirab,
Tiling boʻlsa, men shoʻrliga javob ber,
Ikki bolam, shul yerda yorim bormi?*

*Hayot lazzatini kam-kam totganlar,
Gʻussa bilan armonli boʻb ketganlar,
Jon talashib bu olamdn oʻtganlar,
Maqsadiga yetmay kuni bitganlar,
Qari yerda maskan tutib yotganlar,
Tiling boʻlsa, soʻzla, Nurali bormi?*

...

...Shul pay tuning uning qulogʻiga bir zabon chalindi: “Ey, dunyoni zabt etgan qonxoʻr jahon-gir, sendan ham zoʻrlar bor ekan. Biz uch yuz oltmish choʻpon edik, sening bolangdi ajratib olamiz deb hammamiz jazoyilding dilidan oʻtdik.

Bolangdi qaroqchilar Zangar elga haydab ketdi.” – deb shahidlardan ovoz chiqdi. Buni eshitgan Avazxon otdan tushib, tiz choʻkib, shahidlar haqqiga fotiha oʻqidi [5].

Tadqiq etilayotgan mazkur parchaning badiiyatida mifologik tafakkur, shomonlik qarashlari va islomiy eʼtiqodlarini qorishiq holda uygʻunlashuvi shakllangan. Parchadagi yuz bergan voqea rost hayot qonuniyatida tashqariga chiqib, ramziy makon mistik aloqa orqali talqin etiladi.

“Biyobon” – epik anʼananing chegaraviy makon sanalib, u yer tiriklik va oʻliklik dunyolari oʻrtasidagi tasviri. Avazxonni bu biyobondagi holida maʼnaviy sinovi va ruhiy kechinma bosqichi-da ekanligi. Bu esa shomonlik tasavvuridagi “ruhlar bilan aloqa makoni” ga tushunchasini ifodalaydi.

Biyobonda Nuralini “boʻtakoʻz tilla qalpogʻi” jonli ramz sifatida namayon boʻladi. Gar-chi egasidan ajralgan qalpoq boʻlsada, ota va farzand oʻrtasida ruhiy aloqa vazifasini bajaradi. Gʻirkoʻk yoʻqotilgan bola qalpogʻi topishi, tishlab emas, labida avaylab tutishida “sezgirlik ramzi”

bor. Bu holat “ruhiy vosita” vazifasini bajaradi. Avazxonni qalpoqni hidlab, undan “Tiling bo‘lsa, xabar bergin...” deb so‘rashi, jonsiz narsani “jonli tilga” mengzash shomonlik tafakkuriga ko‘ra, “ruhni saqlanib qolgan belgisi” sifatida namoyon bo‘ladi.

Avazxonni nola-giryoni “chaqiruv ramzi” ham shomonlikda “ruhlar olami” bilan muloqotga kirish demakdir. Ya’ni bu vaziyatda Avazxonni o‘zi shomon vazifasini o‘taydi.

Qir betida ko‘ringan chiroqlar “shahid ketgan cho‘ponlarning ruhiy nuri” sanaladi. Islomiy an’anada vafot etgan inson ruhi boqiylik makonida tirik degan aqida mavjud. Chiroqlar yorug‘ligi shomonlik va mifologik talqinda “ruhlarni yorug‘lik shaklida” paydo bo‘lish ishonchini hosil qiladi.

“Uch yuz oltmish cho‘pon” obrazi shomonlikda kosmik muvozanat va to‘plangan ruhlar makoni”ni tasviri, tasodifiy hol emas, yuz berishi kerak bo‘lgan taqdirni ommaviy qurbon etilgan, ammo “yorug‘lik to‘plami” sifatida bayon qilingan.

Keltirilgan parchada shahid cho‘ponlar mifologik tafakkurda o‘liklarni so‘zga kirishi “narigi olam bilan bevosita aloqa” mavjudligini aks etadi. Epizodda shomonlik ishonchi bo‘yicha ajdodlar ruhi bilan muloqot qilish g‘oyasi mavjudligi, islomiy e’tiqodda esa “shahidlik” anglanmasi bilan uyug‘unlashadi.

Avazxonni shahid ketgan cho‘ponlar haqiga fотиha duosini o‘qishi “ruhlar xotirjamligi, taqdirning rizolik” belgisi ekanligi tushunishdir.

Demak, obrazlar voqeligi mifologik, islomiy va shomoniy tasvirlar qo‘shilmasida gavdalan-tirilgan.

Baxshi Shoberdi Boltayev kuylagan “Malla savdogar” dostonida Avazxon Qoraxon podshohning qizi Guloyimni ortidan quvib ketadi, nomozshom bir cho‘lga borib qoladi. Avazxon eskidan qolgan 96 mashoyixlar gapiga rioya qilib “yoriqqa tong otguncha ot haydasang yetolmay-san, it hurgan tomonga haydayin” deb bir kapaga boradi. Kapani ichiga qarasa, bir chol kappa o‘rtasida turgan bir qiz turgani, bu yerdagi sir-u sinoatdan hayron qoladi. Chol qizni atrofida baxshi iborasi bilan aytganday “mast bo‘lgan xo‘roz kaklikday”, qizni qomatiga oshiqu beqaror bo‘lib aylanayotganini ko‘radi. Avazxon kapaga kirib qizni turtib o‘tadi. Shunda qiz shoqirlab ag‘anab tushadi. Qarasiki, yog‘ochdan yasalgan qiz haykali. Chol yig‘lab avazxonni qarg‘aydi:

*Ol, ol bo‘lsin, ol bo‘lsin,
Risqilaring mo‘l bo‘lsin,
Suygan yorimdan ayirding,
Mingan oting juvarmak,
Yarashiqqa mo‘l bo‘lsin,*

Cholni qarg‘ish kayfiyati mana bu satrlarda kuchaygandek tuyuladi:

*Nomus bilan orginang,
Bilakda bormi zo‘rginang,
Ostingda borma G‘irginanang?
Achchiqlansam, juvormak,
Qiyiladi sho‘rginang*

Bunday e’tibor berilsa, cholni qarg‘ishi duodek taassurot uyg‘otadi. Quyidagi satrlarda esa qarg‘ishdan ko‘ra chol qartaygan yoshida bir qizni ko‘rgan-u, unga oshiq bo‘lgani va uni yog‘ochdan haykalini yasab, unga shomon kabi maftunlik va jazavada atrofida parvona bo‘ladi.

*Qopqir itday qopaman,
Yuqori to‘man chopaman
Suygan yordan ayirding,
Qaysi go‘rdan topaman?*

*Bo‘taday bo‘zlabedim,
Alvon-alvon so‘zlabedim,
Necha yildan bermag‘an,
Shuni yog‘ochdan sozlabedim.*

Avazxon choldan:

*O‘tdi dunyo, chiqdi jon,
Har giyohdan terdim don,
Kapangiz bo‘ldima makon,
Arzimni eshit, bobojon.*

*Boz, bozingiz, bozingizni,
Qo‘lga oldingizmi sozingizni,
Menga ayting, bobojon,
Kim deydi sizning o‘zingizni?*

Chol o‘zini usta Diyor deb tanishtirdi, armoni borligini aytadi. Avazxondan shu qizni qo‘lga kiritisa, bir ko‘rsatib o‘tishini va buning uchun uning otiga “qalmoqi” bir egar yasab berishni va‘da qiladi. Avazxon choldan izn so‘rab Guloyimni izlab Bog‘dod manziliga qarab yo‘l oladi [5].

Xulosa qilib aytganda, har bir variandagi afsun, shomonlik bilan bog‘liq voqealari doston sujetini boyitishga xizmat qilgan.

Albatta, baxshi Shoberdi Boltayev variantida ham doston mutolaasi jarayonida Nuralini qalpog‘i bilan bog‘liq epizodga duch kelasiz:

*Bu dostonni aytganlar
Soz bilan jo‘shib ketdi.
Katta toshga surinib
G‘irko‘k ot oshib ketdi.*

*Ana endi Dol G‘irot
Qomatidan bukildi,
Yo‘lda yotqan qalpoqqa
Ko‘zi bilan tikildi,
Tiz bukib yiqildi. [5]*

Ana shunda Avazxon bu bo‘lgan ishlarga hayron qolib, nima qilishni bilmay, ikki ko‘zi bitib, hisobi yetib, bir narsasi yo‘qolganday bo‘lib, osmonga chaqchayib qoldi. Shunda osmonga qarasa, yulduz tog‘ning g‘ajirlari (o‘laksaxo‘r qush) uchib kelyapti, bulutday ko‘chib kelyapti. Yemtik yeymiz deb gala-gala, to‘da-to‘da bo‘lib qo‘na berdi. Odamning bordir labi bujuri, uchib kela berdi boshqa tog‘larning ham g‘ajiri. Ana shunda Avazxonga shayton kelib bir so‘z qotdi, otgin ikki ko‘zini o‘rtasidan, senday yigitni bu cho‘llarda qora piyoda qilami deb shayton mamiz bera berdi.

...parli yoydi Avazxon qo'liga ol berdi, shaytonning aytganiga ko'ndi:

Oy qiblaga botmoqchi,

Holsirab lablar qotmoqchi,

Qirqta o'qni paykonga joylab

G'irotning manglayidan otmoqchi

...

Endi otaman deb G'irotni ko'zlay, Rahmon ko'ngliga rahm soldi, ho'o' Avazxon bunday shashtingdan tush, bu hayvonda ayb yo'q, balkim, nazari toyib ketgandir yo katta toshga surinib ketgandir, ..." deb merganlar ham o'ljasini otishda gohi xato qilishi, bolalari kerak bo'lsa yayov ketib izlab topishini aytadi.

...G'irotni, turolmay qolganini ko'rib, alami toza bo'b, ko'ngli noza bo'b, nima qilishini bilmay, ikki ipga bo'g'ilib qolganday bo'ladi. Cho'lda piyoda ketaverib, suvsizlikdan tanglayi qotib, yo'lda adashib, qaysi tomonga yurishini bilmay, bir jalov soyasiga borib, cahrchaganidan uxlab qoladi [5].

Avazxon uyqudan turib, qarasa, uzoqdan ot kishnog'i eshitaladi. G'irotni Avazni oldiga kelgach, uch marta kishnab, og'zidagi qalpoqni uni oldiga tashlaydi. Shunda Avazxon qalpoqni qo'liga olib, selday yig'lab, otcha aqli yo'qligini bilib, ot ustida bir so'z aytib ketaveradi:

Dol G'irotim yo'ldosh bo'ldi yo'limga,

Zo'r yetadi bugun meni belimga,

Men yig'lamay, kim yig'lasin, Nurxonjon?

Qalpog'ing tushdi bugun qo'limga.

....

Davlatimdan sholu sholdom so'rayman,

Oq yuzim sarg'arib, yo'lga qarayman,

Bu kunlar ham peshonamda bor ekan,

Cho'l egasi Xo'jai Xizr, sizdan so'rayman. [5]

Fragmentda Avazxon va G'irotni bog'liq voqealar arxaik dunyoqarashga xos bo'lgan inson-hayvon-kosmos uchligini ifodalaydi. Asardagi qalpoq, G'irotni, g'ajir qushlar, Shayton va Rahmon obrazlari shomonlik mifologiyasi bilan genetik va semantik jihatdan uzviy bog'langan.

G'irotni obrazining oddiy transport vositasi emas, balki totemik va ruhiy mavjudot sifatida talqin qilinishi shomonlik an'analariga mos keladi. Otni qalpoq oldida tiz cho'kishi muqaddas buyumga ehtirom ifodasi bo'lsa, qalpoqni tishlab egasiga qaytarishi G'irotni Avazxon bilan ruhiy aloqada bo'lgan yo'ldosh hayvon funksiyasini namoyon etadi. Rahmon tomonidan G'irotni "aybsiz" deb e'tirof etilishi uning ilohiy iroda bilan bog'langanligini ko'rsatadi.

G'ajir qushlar shomonlik mifologiyasida o'lim, o'tish va transformatsiya ramzi hisoblanadi. Ularning osmondan "bulutday ko'chib kelishi" kosmik miqyosdagi ishora bo'lib, Avazxon taqdirining hal qilinarotganini va uning ruhiy xavf ostida ekanini anglatadi.

Shayton va Rahmon obrazlari tashqi jihatdan islomiy nomlarda berilgan bo'lsa-da, mazmunan shomonlikdagi yovuz va himoyachi ruhlar funksiyasini bajaradi. Shayton adashtiruvchi va qurbonlikka undovchi kuch sifatida namoyon bo'lsa, Rahmon rahm-shafqat, muvozanat va kosmik adolat timsolidir. Bu qarama-qarshilik shomonlikdagi ruhiy dualizm konsepsiyasini aks ettiradi.

Avazxonning ruhiy holati – hayrat, ikkilanish, tushkunlik va ongiy siljish – shomonlikdagi liminal holat, ya'ni odatiy ongdan chiqish jarayoni sifatida talqin etiladi. Yo'ldan adashish, jismoniy va ruhiy azob, uyqu va uyg'oqlik oralig'ida qolish shomonlik marosimlari oldidan kechadigan sinov bosqichini eslatadi.

Qalpoq turkiy mifologik an'anada bosh, aql, ruhiy qudrat va ijtimoiy maqom ramzi sanaladi. Dostonda qalpoqning yo'qolishi va qayta topilishi ruhning vaqtincha yo'qolishi va qayta tiklanishi mifologemasiga mos keladi. Avazxonning qalpoqni qayta qo'lga kiritib yig'lashi ruhiy uyg'onish va ichki poklanish belgisi sifatida talqin etiladi.

Xo'jai Xizr obrazi islomiy qiyofa ostidagi arxaik yo'l ko'rsatuvchi ruh sifatida namoyon bo'ladi. Shomonlikda bunday obrazlar adashgan insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi, hayot, suv va abadiylik bilan bog'liq kuchlar sifatida qaraladi. Avazxonning Xizrga murojaati uning ruhiy transformatsiya va yangi bosqichga o'tishga intilishini ifodalaydi.

Baxshi Abdulla Poyonov varianti:

...Avazxon ketayotgan edi, ko'ziga lipillab turgan chiroq ko'rindi. Otini chiroqqa qarab haydadi.

...kulbadan bir chol chiqdi. Avazxon joy so'radi. Keling mehmon dedi chol. Otini bog'lab Avazxon ichkariga kirdi. Avazxon qarasa, boyagi qiz Ruxsora pari kulbada turibdi. Ey maston, shu yerdamisan, meni armonda qoldirib ko'zimni ko'r qilib ketding, bo'yningdan, qaddi-qomatingdan deb qizning bo'yniga qo'lini solsa, yog'ochdan bo'lgan Haykal ekan. Har tomonga idrab ketdi. Shunda chol yer mushtlab suygan yorimdan ayirding, sening ham yoring o'lsin, xonasalot bo'lgin deb qarg'ab turgan joyi ekan.

...
*Har ko'rganda yozilardi xumorim,
Necha yillar saqlab yurgan tumorim,
Ko'ngil dilim chil-chil qilib sindirding
Shul edi-da bul dunyoda suyarim.*

...
*Quvonardim kecha-kunduz bo'yiga,
Meni solding ayriliqning ko'yiga,
Qayoqlardan kelib qolding, juvormag?
Kasofating tegdi mening uyima.*

Chol dodu bedod sening dastingdan deb Avazxonni qarg'aydi. Qarg'ishning sababi shul ediki, Misr mamlakatiga borib, malikayi Gulruxsorni ko'rib oshiq-u beqaror bo'lib qolgandi. Tushida ham, o'ngida ham xayolidan hech ketmay, oshiqdagi ziyoda bo'lib, malikani olishga iloji yetmay, Devona bo'lib, jamoli ko'z oldidan ketmay, necha yil yog'ochlarni yo'nib mayda-mayda qilib tuzib malikani haykalini xuddi o'ziday qilib yasagan edi. Qaraganda tirikday bo'lib turardi [5].

...Shunda Avazxon cholga qarab, ey bobo, quruq yog'ochga qarab o'tirib nima qilasiz, nasib bo'lsa sizga Ruxsor pari bo'lmasa ham o'ziday chiroyli bir kanizini olib beraman, kuyunmang deb cholni ovutib, ikkovi shu kecha yotdi.

Avazxon o'zini tanitib:
*Bir kechaga sizga bo'ldim-da mehmon,
Nasib qilgan ekan menga tuzu non,
Quloq tuting so'zlarimga, bobojon,
Men bo'laman Chambilbeldan Avazxon.*

...
*Mard Avazman, aytganimni qilarman,
Dushmanlarning yurak bag'rin tilarman,*

...
*Yog'och cho'pni sevib nima qilasan?
Jonsiz Haykal ekanini bilasan,*

*Suluvni saylab solay qo'lingga,
Uni bilan birga o'ynab-kulasan.*

Cholni ko'nglini ko'tarib, qalandar ko'rinishida Misr tomon yo'l olishadi [5].

“Malla savdogar” dostonidagi mazkur epizod arxaik mifologik tafakkur qatlamlarini o'zida mujassam etadi. Avazxonning cho'lda adashib, “kapaga” (kulba) kirishi – o'tish makoni (liminal fazo) konsepsiyasiga mos keladi. Cho'l, tun, noma'lum makon va g'ayrioddiy personajlar (chol, haykal-qiz) mifologik makonning asosiy belgilaridir. Bu holat qahramonning real dunyodan sirli, irreal olamga vaqtincha o'tishini ifodalaydi.

“Malla savdogar” dostonini ikki variantidan keltirilgan parchalar epizodi mazmunan yaqin, arxaik mif qatlami mujassamligi bor. Avazxonni cho'lda adashib, bir “kapa” (kulba)ga borib qolishi, fazoviy mif tushunchasiga ko'ra kapa (kulba) – “o'tish makoni” belgisidir. Makondagi chol va Haykal qiz esa shu makonning qandaydir vazifaga undovchi “ma'noviy ishorati”. Qahramonni asl dunyodan sirli makonga o'tishi va chol va Haykal qizga duch kelishida shomoniy tafakkurda ro'y berishi mumkin bo'lgan ifodadir.

Qadimiy miflarda keng tarqalgan yog'ochdan yasalgan qiz haykali “jonlantirilgan buyum” timsolidir. Chol haykalni “suygan yor” sifatida, tirik mavjudotdek munosabatda bo'lishi mifologik inonch tasviri hisoblandi. Shomonlik e'tiqodida yog'och yoki tosh va boshqa buyum-narsalarda ham “tirikliklikni yuqtirish”, ya'ni “yashovchanlik” baxsh etish mumkin degan g'oya mavjud.

Chol holatida esa insonning yolg'izlikka mahkumlighi, armon va yetishmovchilik og'riqlariga tasalli izlayotgan bezovta “tirik ruh” namoyon bo'ladi. U – “tarkidunyo shomoni”.

Kapa (kulba) dagi chol obrazi ham shomon. U jamiyatdan uzoqlashgan, hasrati tanholik, o'zini ovutish uchun g'ayritabiiy ish bilan shug'ullanadi, Haykal yasaydi, unga sig'inadi. Baxshi iborasida “mast xo'roz kaklikday” – jazava holati shonlik marosimi chizgisi. Ammo shu haykal qaysidir ma'noda armonni bildirsa, qaysidir ma'noda insonni hayotdan umidi borligini tasvirlaydi.

Cholning qarg'ishi shaklidagi so'zlari shomonlikni afsun duosi kabi. Bu yerda chol qarg'ishi la'nat emas, yo'l motivida kapaga tashrif qilgan yo'lovchi qahramonga ko'zlangan maqsadga erishishni ko'rsatmasi ekanligi tushunilishi lozim. Qarg'ish shomonlikda inson taqdirini o'zgartiruvchi kuch. Cholning “qarg'ishi sehri” e'tiqod mahsuli. Bu qarg'ish ramzida cholni Avazga zarar beruvchi duo emas, o'z iztirobini marosimini nutqi hasrat hovuridan yengilatishga o'xshaydi. Qarg'ishni yana bir jihati Avazxonni “tanholik makoni”da qolib ketmasdan, harakatga undovchi da'vat singari vazifani o'taydi.

Endi ushu epizodni islomiy e'tiqod nazari bilan qaraydigan bo'lsak, Avazxon “nomozshom” payti kimsasiz cho'da yo'l yurishi, chol yashayotgan joyga kelishi, undan xushmomilalik bilan qo'noq sifatida tunashga izn so'rashi, musulmon axloqiga xos belgidir.

Avazxonni yog'och haykalga nisbatan munosabati “Yog'och cho'pni sevib nima qilasan? Jonsiz Haykal ekanini bilasan,” deyishi inson “jonsiz haykal”ga ishq qo'yishi gumrohlik ekani, islom diniga zid ekanligi ifodalangan. Cholni “budparastlik kuyi”ga mahliyoqlikdan chekinib, hi-doyat yo'lini, islomiy haqiqat tutumida sobitlik g'oyasini tanlashi ko'rsatiladi.

Islomiy e'tiqodga ko'ra cholning qarg'ishi duo shaklida tushunilsa, unda yomon niyat emas, yaxshilikni ravo ko'rish anglanadi. Bunday qaralsa, duolar shomonlik va islomda ma'lum darajada musharaklik kasb etadi.

Baxshi Shoberdi Boltayev va Abdulla Poyonov variantlarini qiyosiy xulosasi epizodlar syujet jihatidan o'xshashdir. Talqinda esa Abdulla Poyonov variantida cholning ichki holati chuqur yoritilgan. Haykalni yaratilishiga sabab bo'lgan Misr podshohining qizi malika Gulruksor ekanligi asoslangan. Bu esa syujetda insonning iztirobini mifologik va asliyatda ham uyg'unlashtirgan.

Xulosa qilinsa, dostondagi parchalar epizodi syujet voqeligini jonlantirishga xizmat qilgan. Mifologiyaning tasviriyat uslubidan unumli foydalanilgan. Shomonlik an'analari, islomiy e'tiqod bilan ziddiyatli va uyg'un holda doston syujeti boyitilgan.

Xulosa va takliflar. "Malla savdogar" dostonida shomonlik e'tiqodlari mifologik tafakkur va islomiy dunyoqarash bilan qorishgan holda epik syujetni boyitishga xizmat qilgan. Doston variantlarida shomonlik belgilarining saqlanishi xalq og'zaki ijodida qadimiy e'tiqod qatlamlarining uzluksizligini ko'rsatadi.

Kelgusida mazkur mavzu doirasida boshqa o'zbek dostonlarida shomonlik unsurlarini qiyosiy o'rganish, shomonlik va islomiy e'tiqod sintezining poetik mexanizmlarini chuqur tahlil qilish, baxshilar ijrosida marosimiy unsurlarni audio-video manbalar asosida tadqiq etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Брусиловский Д.А. "Шаманизм тюркоязычных народов Сибири и Центральной Азии". Вестник КРСУ. 2012. Том 12. № 3. – С. 135.
2. Желобцов Ф.Ф. "К истории терминологии шаманизма". ВЕСТНИК СВФУ, 2014, том 11, № 4 – С. 78, 79.
3. Религии Центральной Азии и Азербайджана традиционные верование и шаманизм. – Самарканд, 2016. – С 228, 229.
4. Qayumov O. O'zbek shomon marosimlari folklori. – T.: Iqtisod-moliya, 2020.
5. "Malla savdogar" dostoni. T. "Akademnashr" nashriyoti. – B. 240.

